

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Явор Димитров Бояджиев, НАИМ - БАН,
на дисертация за присъждане на образователната и научна степен *доктор* в
професионално направление 2.2. История и археология – Праистория, на тема
„Керамичните комплекси от финала на халколита в Родопите и долината на р. Места“
с автор ас. Надежда Тодорова

Районът на Родопите е един от най-слабо проучените в България за времето на късната праистория. Той обаче има ключова роля за изясняване на процесите, довели до загиването на халколитната цивилизация. През последните години изворовата база нарасна значително, като обаче все още липсват обобщаващи изследвания. Нормално е обект на най-голямо внимание да е керамиката – най-масовия археологически материал. Така че темата на дисертацията е избрана удачно и е много актуална.

Дисертацията е представена в две части. Първата е текстова. Тя се състои от въведение, четири глави, заключение – 277 компютърни страници, както и 26 страници литература (общо над 600 стандартни страници). Във втората част е събран илюстративният материал, обособен в три групи: „приложения“ (технологични данни; графики на съотношенията на основните форми и серии керамика, радиовъглеродни дати); 26 табла за отделните обекти; 160 табла с керамика (включително т. нар. „Анекс илюстрации), означени като образи.

Въведението следва обичайната структура, като в него е обоснована актуалността на работата, представени са целите и задачите, които си поставя авторът, използваните методи, както и методиката, използвана при обработка на керамичните комплекси, очертан е хронологическият и териториален обхват на изследването, обяснена е използваната терминология. Поставените цели (шест) надхвърлят обичайния брой за една докторска дисертация, но всички те са конкретни, ясно и точно формулирани. Изяснена е и изворовата база, на която стъпва работата. Авторката прецизно е разделила наличните данни на три нива, въз основа на степента им на достоверност и на количеството на керамичния материал, по ясно определени критерии. Това ѝ позволява правилно да отчита значението на всеки отделен комплекс.

Към въведението е включена и историографска част, озаглавена „Проучвания на халколита в Родопите и долината на Места“. Смятам, че е по-удачно тя да се обособи като отделна глава, без да се променя съществено нейният обхват.

В **глава I** са разгледани къснохалколитните обекти по долината на р. Места и в Родопите. Представянето им – местоположение, история на проучването, стратиграфия, находки – е прецизно и изчерпателно, като в някои случаи дори надхвърля изискваното от темата. Очертана е пълна картина на обитаването на Родопите през късния халколит според досегашното ниво на проучвания. Направен е преглед и на халколитните обекти на о-в Тасос (както и на някои други обекти от Гърция), който излиза извън териториалния обхват на дисертацията.

Що се отнася до обектите, материали от които са включени в дисертацията, то информацията за тях е максимално пълна и точна. Представени са и наличните радиовъглеродни дати, като анализът им много коректно е обвързан с контекста и стратиграфското положение на пробите. Някои от привидните несъответствия между стойността на ^{14}C датите и стратиграфската позиция на пробите, които са отбелязани от авторката (напр. датите от Илинден-Клисура, Татул) са лесно обясними, ако се проследи хода на калибрационните криви, които в резултат на краткосрочните и средносрочни вариации в концентрацията на атмосферния ^{14}C имат ясно изразен зигзаговиден характер, понякога със значителни амплитуди (конкретно за разглеждания период такива са регистрирани между 4280-4180 cal. BC и 4000- 3850 cal. BC), като именно от тях попадат сериите от някои обекти.

В **Глава II** е представена използваната методика при изследване на керамичните комплекси. На анализ са подложени трите основни аспекта на керамичния материал – технологични данни, класификация на формите, техники и мотиви на украса.

При представянето на технологичните данни (част I) докторантката правилно е отчела различията, които могат да се получат под въздействието на обективни фактори – както разнообразните суровинни източници, използвани при изработката на съдовете, така и различните въздействия, на които е подложена керамиката след излизането ѝ от употреба. Използваните характеристики на технологичните критерии са отдавна утвърдени при работа с големи масиви керамика и дават възможност за достатъчно детайлно описание на макроскопско ниво.

Класификацията на формите (част II) винаги е един от най-трудните моменти при обработката на масовия керамичен материал. Съгласен съм, с авторката, че използваната класификация трябва да е съобразена с целите на изследването. Н. Тодорова с основание се е съобразила с фрагментарния характер на огромната част от материала, както и от произхода му от различни обекти, показващи локални специфики. Отказът от използването на метрични зависимости е обяснима предвид състоянието и вида на керамичния материал. Тя обаче намалява обективизма при разграничаването на категориите, като в някои случаи води до тяхното смесване – особено при някои форми паници и купи, близки по своите форми (напр. AIV.1 и VIII.2) или купи и гърнета. Авторката сама отбелязва по-надолу близостта и преливането на някои форми/категории – проблем, който е напълно реален и при наличието на метрични зависимости, но тяхната липса само го засилва. Показаните образци за кани (E.I) са доста далеч от представата за тази категория съдове и по-скоро са близки до купи с две дръжки. Вследствие на неясната дефиниция на тази категория при анализа на материала са налице проблеми при определянето на някои фрагменти – дали се отнасят към категорията на каните или на купите (напр. Илинден-Карасура – с. 114).

Различните способности за украса са представени достатъчно изчерпателно и точно (част III). Много полезно е разглеждането на инструментите, с които са изпълнявани отделните техники на орнаментация.

Подробен и прецизен анализ на керамиката от отделните обекти е направен в **Глава III. Характеристика на керамичните комплекси от финала на халколита в Родопите и долината на р. Места.** Отчетени са връзките между форма –технологична група – украса на съдовете. Установени са съотношенията между отделните серии в дадена категория, както и между категориите. Направеното групиране по размери на отделните серии дава една по-ясна представа за евентуални различия в употребата на съдовете от една и съща формално-типологична серия. За всеки от обектите са изведени количествените съотношения на отделните техники на декорация.

При комплексите от ниво II са разгледани и тези от о-в Тасос (Лименария и Кастри Теологос и др.). Близките аналогии с керамиката от Родопите (особено с тази от Татул, Перперикон и Ягодинска пещера) обясняват пълноценното включване на този район в обхвата на дисертацията.

Съществен принос на докторантката е установяването на определени локални и хронологични специфики на керамичните комплекси от отделните обекти.

В глава IV. Сравнителен анализ на керамичните комплекси – закономерностите от разглеждания район са съпоставени с данните от една много обширна област, обхващаща цялата на територия на България и по-голямата част от Балканския полуостров. Сравнението между отделните обекти не е просто на база отсъствието или присъствието на определена форма или техника на украса, а на нейната процентна тежест (представени и графично) в съответните комплекси, както и между комбинацията технология – форма – размери – специфични елементи – украса. Установени са устойчиви комбинации и отделни елементи, които се отличават с по-широко, надрегионално разпространение, както и такива с по-тясно, локално, присъствие.

В част 2. на тази глава са дискутирани културните процеси и взаимодействия развили се на Балканския п-в в края на V и началото на IV хил. пр. Хр. – един обширен проблем, значително надхвърлящ темата на дисертацията. Определен успех е разграничаването на хронологическата чувствителност на някои форми на съдове или техники на украса. От особено значение за изясняване на ролята на керамиката като хронологически индикатор, както и за успешното решаване на по-големия проблем с етнокултурни процеси, протичащи през разглеждания период, е тясното обвързване на сравнителния анализ на керамичните комплекси с резултатите от радиовъглеродното датирание, при използването на всички налични дати. Корелацията на резултатите от двата типа данни дава възможност да бъдат обособени „хронологическите хоризонти“, включващи приблизително синхронни обекти, обединени от близки характеристики на керамичните комплекси. Смятам обаче, че синхронизирането на хронологически хоризонт II с най-късната – IV фаза на културите КСБ, КГК VI и Варна не е съвсем точно, тъй като последните фази на споменатите култури не са синхронни.

При характеризирането на хронологическите хоризонти освен керамиката са използвани и редица други находки: свързани с текстилното производство; костени лъжици/шпатули; кремъчни върхове за стрели; дисковидни идоли. Тяхното включване, макар и много полезно за изясняване на етнокултурните процеси, излиза извън рамките на определената тема.

В тази глава обаче има доста повторения на едни и същи наблюдения – както в отделните части на самата глава, така и на такива, направени вече в гл. III. Хубаво е в една бъдеща публикация (каквато горещо препоръчвам) те бъдат избягнати. Същото се отнася и за някои досадни печатни грешки: при цитиране на илюстрации – напр. 146 (с. 172), 150, 151 (с. 175) – каквито всъщност няма; при посочване на предмети от образите и др.

Работата е снабдена с много богат и разнообразен илюстративен материал, събран в отделна част. Той е изпълнен на необходимото професионално ниво и е достатъчно информативен. Бих препоръчал само снимките към Приложение I.2-1 – I.2-4 да бъдат снабдени с пояснителен текст.

ОБОБЩЕНИЕ.

Разработената тема е дисертабилна.

Дисертацията (без всякакво съмнение) е самостоятелно дело на авторката.

Авторефератът представя основните моменти и идеи на дисертацията.

Посочените приноси са реални.

Представените в автореферата пет публикации са пряко свързани с формулираната в заглавието тема. Освен тях Н. Тодорова е автор/съавтор на още четири публикации (едната е студия), които също са много близко до „тесния“ обхват на дисертацията и попадат в нейния „широк“ обхват, тъй като се отнасят до къснохалколитни обекти от района на Тракия и долината на р. Струма.

Проучванията на Н. Тодорова в района на Родопите са дългогодишни – както „теренни“ (тя е съръководител на разкопките на два от обектите, включени в работата) така и „кабинетни“. Използван е целият достъпен керамичен материал (включително и значителна част от непубликувания). Тя познава отлично както археологическите материали, така и литературата по разглежданата тема. Докторантката показва завидни умения при обработка (включително и статистическа) на значителен по обем изворов материал както и при обобщението на наличните данни. Съчетаването на формално-типологическия анализ на керамичните комплекси с наличните радиовъглеродни датировки поставя на качествено ново ниво изследването на процесите, развили се в края на V – началото на IV хил. пр. Хр. Сравнителният анализ на комплекси обхваща на практика по-голямата част от Балканския п-в, като значително

надхвърля обхвата на темата. Всъщност в цялата работа се чувства, че темата е „тясна“ за докторантката. Както като обем, така и като ниво на научното изследване работата е много по-близо до хабилитационен труд, отколкото до докторска дисертаци, като значително надхвърля обичайните докторски такива.

Високото научно ниво на представения труд, на публикациите по темата, както и цялостната изследователска дейност на кандидатката ми дава основание да препоръчам с пълна убеденост на ас. Надежда Георгиева Тодорова да се присъди образователната и научна степен ДОКТОР.

София, 16.02.2016 г.

/Явор Бояджиев/